

В. М. Жмака

ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТА ІЗЮМ У ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Автор на основі архівних матеріалів та наукової літератури робить спробу дослідити залежність міста від промисловості в період нової економічної політики. З'ясує, яким чином промисловість могла впливати на міське життя, обравши для дослідження провінційне місто того періоду – округовий центр Ізюм.

Ключові слова: провінційне місто, промисловість, оренда, кустар, дрібна промисловість, місцева промисловість.

На сьогодні поняття місто і промисловість нероздільні, оскільки саме в містах зосереджений промисловий, а отже, і економічний потенціал країни. Саме промисловість була тим рушієм, який сприяв росту і розвитку українського міста, чисельності населення, фінансовій стабільності, закріпленню офіційного статусу. Особливо це відчутно і актуально сьогодні, коли на тлі світової фінансової кризи спостерігаються проблеми в українській промисловості, які вносять певні негативні ознаки і в життя міста. Тому вивчення залежності міста від промисловості в попередні десятиліття важливе для розуміння і попередження кризових процесів у майбутньому.

Звертаючись до історіографії проблеми, необхідно зауважити, що історії розвитку невеликих міст, які були повітовими, округовими, районними центрами, не завжди приділялась належна увага. Хоч, слід визнати, у 60-90-х роках ХХ ст. силами науковців, краєзнавців, журналістів було підготовлено і видано історико-краєзнавчі нариси, присвячені історії міст. Подібний нарис є і по місту Ізюм [5], автор якого М. Т. Дяченко, один із членів редакційної колегії тому «Історія міст і сіл Української РСР», присвяченому Харківській області. Цей історико-краєзнавчий нарис був першою і поки що останньою спробою висвітлити історію Ізюма з часу його заснування до початку 60-х років ХХ століття. Автор нарису не оминув увагою і 20-ті роки минулого століття, присвятивши їм два розділи: «Ізюм у відбудовний період» (с. 94-104) та «Соціалістична перебудова» (с. 105-120), в яких розглядає економічний, соціальний, культурний аспекти розвитку. У нарисі поряд з подіями в місті описуються і події в районі (повіті, окрузі). Такий виклад можна вважати як позитивним, оскільки це дає змогу порівняти події й процеси, які відбувалися в місті і районі, так і негативним: саме загальнорайонні (повітові, округові) дані в певній мірі відволікають читача від інформації безпосередньо про місто і його життя, що є характерним для всіх нарисів подібного спрямування.

Неповну інформацію з історії українських міст удалося зменшити з виходом у 60-80-х роках минулого століття багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Зокрема в томі, присвяченому Харківській області, можна знайти дані і по місту Ізюм (час заснування, політичний, економічний, культурний розвиток та ін.). Першим у 1967 році побачив світ том українською мовою [8], а 1976 року після деяких доповнень і уточнень було видано російськомовний варіант [6].

Після цього деякий час з історії Ізюма не було нових публікацій, і тільки в 1994 році вийшла збірка архівних документів і матеріалів, присвячена місту Ізюм [7]. Ця брошура є продовженням серії збірок архівних документів з історії старовинних міст Харківщини, заснованої в 1992 році, але вона подає матеріали лише про давнє минуле міста, які закінчуються 1904 роком.

Що стосується розвитку промисловості, то даній проблемі присвячено ряд праць, зокрема О. Нестеренка [11], О. Слущького [17]. Колективна робота, в якій досліджується народне господарство УРСР в цілому [16] і окремо Харківщини [9]. Хоч у цих роботах і не розглядається безпосередньо місто Ізюм, але їх використання необхідне для уявлення загальної картини розвитку народного господарства і промисловості в містах зокрема. Усі перелічені дослідження розкривають більш-менш детально окремі моменти, але не дають повного уявлення про розвиток промисловості Ізюма в період нової економічної політики.

У відповідності з актуальністю та історіографією, метою статті є спроба дослідити вплив промисловості на місто в непівський період. Простежити за розвитком промисловості і з'ясувати, яку роль вона відігравала в міському житті, наскільки цей вплив був великим чи навпаки. Для дослідження ми обрали місто Ізюм, округовий центр, одне з багатьох провінційних міст України в 1920-ті роки.

Джерельну базу складають фонди Державного архіву Харківської області (ДАХО), частина яких уперше вводиться автором у науковий обіг. Крім того, важливу роль відіграють збірники документів і матеріалів [14, 15], статистичні збірники та довідники [18, 19]. Однак необхідно зазначити, що й архівні матеріали не надають повної інформації, яка виявляється у відсутності даних, зокрема по промисловості міста за певні роки по тих чи інших підприємствах. Враховуючи таку ситуацію, вважаємо обраний нами варіант розгляду промисловості міста Ізюм у період нової економічної політики найбільш зручним і правильним.

Місто Ізюм до 1923 року був повітовим центром. Після адміністративно-територіальної реформи, що відбулася в 1923 році, утворено Ізюмську округу, таким чином, Ізюм став центром округу. Початок 20-х років для Ізюма, як і для країни в цілому ознаменувався дуже тяжким господарським становищем, що було викликано революційними подіями, громадянською війною тощо. Переважна більшість підприємств міста, які мали дрібний, кустарно-ремісничий характер, не діяли, оскільки були зруйновані або не мали сировини чи достатньої робочої сили. У промисловому розвитку місто не вирізнялось потужними підприємствами: «В Харьковской губернии являются наиболее развитыми те отрасли промышленности, сырьем которых являются продукты сельского хозяйства» [21, Ф. Р-192. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.5]. Так зазначає сама Харківська Губернська Рада Народного Господарства (ХГРНГ), відповідаючи на запит Президії Губернської Економічної Ради від 14 червня 1921 року про стан промисловості губернії. Дане твердження стосується й міста Ізюм, у якому протягом 1920 року всі промислові заклади було націоналізовано.

У порівнянні з 1913 роком, коли в місті нараховувалось 24 підприємства, на яких працювало 210 чоловік і було 1079 ремісників різних спеціальностей [6, с. 394], за даними списку промислових закладів Ізюмського повіту, який подає статистичне бюро Харківської губернії на кінець 1921 року, у місті Ізюм працювало 7 підприємств: два млини, тартак, цегельня, завод оптичного скла, типографія та електростанція з водоходом (останні два раховані за один промисловий заклад). На них було зайнято 298 робітників і службовців [21, Ф. Р-191. – Оп.1. – Спр. 51. – Арк.24]. Ці дані свідчать, що чисельність робітників в порівнянні з 1913 роком збільшилось, але кількість підприємств зменшилась, і хоч, очевидно, це лише цензові підприємства, такі показники все одно є одними з найменших серед промисловості міст губернії. Частині підприємств, що не мала достатніх оборотних коштів і сировини, доводилось використовувати систему колективних відпусток для робітників, скорочувати виробництво або взагалі закриватись. Тобто промисловість перебувала в кризовому стані. Вихід з кризи вбачався в нових методах господарювання і реорганізації промисловості. Шляхи реорганізації було відображено в наказі Ради Народних Комісарів (РНК), схваленому Центральним Комітетом РКП(б) 9 серпня 1921 року «Про проведення в життя засад нової економічної політики».

У Харківській губернії процес реорганізації промисловості відповідно до вимог нової економічної політики розпочався в другій половині 1921 року. Усі підприємства Харківщини були поділені на певні групи відповідно до їх розмірів, господарського значення, стану устаткування тощо. Найважливіші й життєздатні підприємства включалися в центральні й губернські об'єднання й переводилися на господарський розрахунок. Дрібні підприємства здавалися в оренду державним та кооперативним об'єднанням, приватним особам. Однорідні галузі промисловості об'єднувалися в трести губернського масштабу. Частина підприємств як нежиттєздатна була ліквідована [9, с. 60-61].

З метою якнайшвидшої відбудови народного господарства країни, було допущено в той період існування концесій, приватних і орендних підприємств. Особливо поширеною була орендна промисловість. Постановою Уряду від 5 липня 1921 року була дозволена здача в оренду державних підприємств, які перебували у віданні Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ).

8 серпня 1921 року РНК УСРР видала постанову, якою регламентувала порядок здачі підприємств в оренду. У ній зокрема зазначалося: «Предоставит кооперативам, товариществам и другим объединениям, а также отдельным гражданам право арендовать государственные промышленные предприятия в целях их эксплуатации. При предложении одинаковых с прочими соискателями условий предпочтение отдается кооперативным объединениям» [14, с. 24-25]. Так держава намагалася боротись з приватником, убачаючи в ньому конкурента і пряму загрозу економічній та державній стабільності, але змушена була йти на поступки, не маючи достатніх ресурсів, у першу чергу фінансових. З переходом до нової економічної політики було передано в оренду як організаціям, так і приватним особам (у тому числі колишнім власникам) тисячі дрібних підприємств.

На Харківщині орендна кампанія почалася в липні 1921 року. В оренду здавались підприємства, які в основному не діяли, котрі не могли бути пущені силами ХГРНГ, ті, котрі потребували значного ремонту і дообладнання, тобто значних капіталовкладень. Однак, незважаючи на рекомендації віддавати перевагу кооперативним і державним установам, більшість підприємств було здано приватним особам і об'єднанням у формі трудових артілей. Кооперативи не виявили достатнього бажання, оскільки їх фінансові можливості були досить обмежені. Орендна плата була переважно в натуральній формі: у вигляді певного відсотка виготовленої продукції чи переробленої сировини або чітко визначеної кількості фабрикату, сировини чи певної роботи для державних установ [13, с. 59].

Орендна кампанія не минула й міста Ізюм. Точних відомостей про кількість підприємств, що були здані в оренду по місту Ізюм у 1920-ті роки, не існує через відсутність архівних матеріалів за перші роки кампанії. За тими даними, які маємо, стає зрозумілим: вона проходила у тому ж напрямку, що і в інших місцевостях. Найпоширенішими підприємствами, які здавались в оренду, були млини й олійниці. Це пояснюється, по-перше, сільськогосподарським характером регіону: використання місцевої сировини зменшувало накладні витрати на її доставку; по-друге, швидкою самокупністю, що давало змогу якнайшвидше повернути вкладені у виробництво кошти і отримувати прибуток.

Одним з перших підприємств, зданих в оренду, був млин, який знаходився на станції Ізюм. Орендаторами виступили його колишні власники Ланицький і Лінецький, які уклали з Окружним відділом комунального господарства (саме цей орган у містах мав право здавати підприємства) договір оренди строком на три роки, який закінчувався 30 червня 1924 року. Судячи з даних, які на 29 червня 1923 року наводить Губернська Економічна Нарада, це підприємство було досить розвинутим. Воно мало 2 двигуни загальною потужністю в 61 кінську силу, з виробництвом за добу 1500 пудів готової продукції [21, Ф. Р-192. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.13]. Після закінчення терміну угоди орендатори звернулися до Окрвїдкомгоспу з проханням укласти новий договір. 30 вересня 1924 року між орендаторами Ланицьким і Левіним, з одного боку, та Окрвїдкомгоспом в особі завідуючого тов. Голенищева, з іншого боку, була підписана нова угода терміном на три роки (по 1 жовтня 1927 року). За умовами орендатор повинен був утримувати підприємство в належному стані, продовжувати і по можливості нарощувати виробництво, сплачувати орендну плату, проводити ремонт. Але найцікавішим є те, що в угоді було прописано кількість робітників, які повинні працювати на підприємстві, у даному випадку – не менше десяти. У разі невиконання умов договору Окрвїдкомгосп міг накладати на орендаря штраф або взагалі в односторонньому порядку розірвати з ним відносини (договір) [21, Ф. Р. 1643. – Оп.1. – Спр.15а. – Арк.534-535]. Поряд із приватником орендарем були й кооперативні товариства. Зокрема Сільськогосподарський кооперативний союз орендував млин колишнього Венгеровського.

Запропоновані урядом дії на певний час дали свої результати. У 1922 році в місті існувало 187 підприємств (великих і дрібних), на яких працювало 1393 особи, у першому кварталі 1923 року – 226 підприємств з 1440 робітниками і службовцями [3, с. 554-555]. Однак уже восени 1923 року з'являються нові труднощі, пов'язані з так званою кризою збуту, яка охопила спочатку легку, дрібну промисловість, пов'язану з селянським ринком і сировиною. А оскільки значна частина підприємств міста Ізюм була залежною від села, їм знову довелося скорочувати виробництво, ставити підприємства на консервацію, в кращому випадку об'єднувати декілька

однорідних виробництв в одне. Це у свою чергу призводило до безробіття, погіршення соціального становища населення. Зважаючи на те, що Ізюмська округа носила сільськогосподарський характер, а існуючі підприємства в місті Ізюм не могли вдовольнити потреби в робочих місцях, значна частина населення змушена була йти на заробітки за межі міста й округи, зокрема на Донбас: «За останній час, по маючимся в Окрвиконкомі відомостях багато селян і робітників, що не мають роботи в межах Ізюмської Округи, виїжджають до Донбасу з метою знайти там заробітки» [21, Ф. Р-1639.–Оп.1. – Спр.75. – Арк.315].

Незважаючи на труднощі, викликані кризою 1923 р., орендна кампанія в місті продовжувалась. Крім борошномельних та олійних, в оренду здавалися й інші підприємства, наприклад, друкарні. 3 січня 1924 року було складено договір між Окружним відділом комунального господарства та громадянином Флітом про оренду останнім Першої Радянської друкарні в місті Ізюм. З умов договору видно, що орендар зобов'язаний за власні кошти зробити ремонт і запустити підприємство в дію, на якому повинно працювати не менше 10 робітників. При цьому, як зазначено в угоді, орендар не звільняється від орендної плати хоча б на певний термін, як зазвичай було для тих орендарів, які робили ремонт власним коштом [21, Ф. Р-1643. – Оп.1. – Спр.15а. – Арк.37, 39].

У своїй більшості, незважаючи на досить жорсткі умови договорів, підприємства, які були здані в оренду, налагоджували виробництво і працювали з прибутком. Однак були й протилежні випадки. Організована в травні 1924 року Ізюмська кустарно-промислово-кооперативна артіль «Дзвін», за свідченням комісії по обстеженню її діяльності, констатувала, що фінансовий обіг на 30 липня 1924 року становить 8334 крб. 18 коп., борг на 1 вересня цього ж року складає 2799 крб. 02 коп. Взятий в оренду фарбовий завод знаходиться в гнітючому стані: обладнання незадовільне, приміщення напівзруйновані, скрізь бруд і безлад, ремонт, який повинен був відбутися за умовами договору, не проведений. Фінансове становище артілі загалом дуже скрутне [21, Ф. Р-1643. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.34,40,50].

Як бачимо, не всі підприємства, здані в оренду, були успішними, мали прибуток. Наведені приклади свідчать, що приватник був більш добросовісним і успішним орендарем. Тим паче, якщо орендарем виступав колишній власник, який добре знав своє підприємство, був добрим господарем, зосереджував керівництво виробництвом в одних руках. Навіть сам факт продовження договору оренди млина Ланицьким і Лінецьким говорить про успішність даного підприємства. І навпаки, приклад фарбового заводу, який перебував у оренді кооперативної артілі «Дзвін», показує малоефективність колективного управління, де проблеми функціонування підприємства вирішувалися колегіально, а отже, могли бути певні протиріччя серед членів об'єднання з тих чи інших питань діяльності. Нерідко в кооперативи об'єднувалися особи, які й гадки не мали про організацію виробництва, ставлячи собі за мету лише швидке збагачення. Хоч у даному випадку могла бути й інша причина не зовсім вдалого господарювання артілі. Криється вона як в галузі виробництва, так і попиту населення на її продукцію. Напевне, в умовах господарської кризи і розрухи населення в першу чергу буде цікавити питання забезпечення сім'ї продовольством, засобами для існування, а вже потім такими речами, як купівля продукції фарбового заводу. Однак це не може бути виправданням для керівництва артілі, яке своєю невмілою господарською діяльністю привело підприємство до скрутного матеріального і фінансового становища. У цілому ж орендна кампанія себе виправдала. Про це говорять і матеріали засідання секції місцевого господарства від 19 квітня 1924 року, де обговорювалось питання про здачу підприємств в оренду Комунальним господарством. За результатами обговорення секція постановила: «1. Политику Комхоза по сдаче в аренду промышленных предприятий правильной. 2. Продолжительная аренда ведет к улучшению и восстановлению предприятий» [21, Ф. Р-1643. – Оп.1. – Спр.43а. – Арк.6]. Іншими словами це означає: діятимуть підприємства – скорочуватиметься безробіття, місто матиме надходження до бюджету, що дасть змогу вирішувати проблеми життєдіяльності міста.

Як уже зазначалось, великої цензової промисловості в Ізюмі було не багато (під цензовою промисловістю розуміються підприємства, що мають не менше як 16 робітників з механічним двигуном або 30 робітників без двигуна). На 1 серпня 1925 року вона складалась з цегельні

(колишнього власника Шадлуна), яка перебувала у віданні окружного місцевого господарства, фосфоритних розробок тресту «Хімвугілля», млина та олійниці Окрмісцгоспу (колишнього Венгеровського), які орендувала Ізюмська сільськогосподарська спілка, парової гідроелектростанції Окрмісцгоспу (колишньої міської Управи), а також підприємств, що знаходились на станції Ізюм – млин та олійниця Окрмісцгоспу, орендовані Ланицьким та Левіним (колишні власники Ланицький та Лінецький), державного тартака «Українлісу», збудованого в першій половині 1925 року. На всіх підприємствах ценової промисловості міста працювало 307 робітників, валова продукція виробництва за рік складала 578 тис. крб. [10, с. 21-22]. У другій половині 1925 року було пушено завод оптичного скла. Однак чомусь в матеріалах до опису округи серед великої ценової промисловості не значаться Ізюмські залізничні майстерні, які були найбільшим підприємством не тільки міста Ізюм (розташовувались на станції Ізюм), але й одним з найбільших підприємств серед подібних на Україні. У 1922 році на них працювало 1063 робітники, а в 1923 році – 1090. Потужність механічних двигунів обчислювалась в 2070 кінських сил [3, с. 554-555]. У відбудовний період майстерні не тільки відновили виробництво, а й збільшили його. Якщо в 1919 році тут за місяць відремонтовували один паровоз, то в 1925 році – п'ять, у 1926 році – уже вісім паровозів [5, с. 101-102]. У 1929 році Ізюмські паровозоремонтні майстерні було перетворено на паровозоремонтний завод.

Не значиться паровозоремонтний завод, як і електростанція та деякі інші підприємства міста Ізюм, у списку ценових, що наводить Державна планова комісія УСРР станом на 1 жовтня 1929 року. За її даними в Ізюмі на цей час було 5 ценових підприємств: цегельня, тартак, млин № 1 і № 2 та друкарня [19]. Можливо, це пояснюється тим, що до Всесоюзного перепису 1926 року станція Ізюм входила в міську смугу міста Ізюм, а потім виділилась в селище міського типу Ізюм-Вокзальний, ставши таким чином окремою адміністративною одиницею [4, с. 473]. Тобто промислові заклади, які до перепису 1926 року рахувались як міські, після перепису з цього числа були виключені. Хоча за нашими даними той же тартак, який планова комісія відносить до міста, розміщувався на станції Ізюм. Це є дуже цінна інформація, оскільки наступні офіційні джерела, такі як матеріали адміністративно-територіальних поділів, що базуються якраз на даних Всесоюзного перепису населення 1926 року, не відносять Ізюм-Вокзальний до селищ міського типу. Наприклад, матеріали адміністративно-територіального поділу на 1929 рік зазначають, що в Ізюмській окрузі місто лише одне – округовий центр Ізюм, а селищ міського типу немає взагалі [1, с. 104]. Відсутній Ізюм-Вокзальний і в переліку селищ міського типу, які наводяться в матеріалах адміністративно-територіального поділу від 15 листопада 1930 року [2, с. 49-50]. У такому випадку чисельність населення міста Ізюм повинна бути більшою за 9550 мешканців (Всесоюзний перепис населення 1926 р.), оскільки станція Ізюм має ввійти в міську межу. Але дані, що містяться в матеріалах адміністративно-територіальних реформ, вказують населення, переписане лише по місту Ізюм, не включаючи станції Ізюм. Тобто можна припустити, що станція Ізюм була переписана окремо як селище міського типу Ізюм-Вокзальний, хоча прямо про це й не сказано.

Подібні речі доводять, що плутанина була навіть в офіційній статистиці. На жаль, такі випадки були характерними для 20-х років ХХ століття. Однак проблема визначення міської смуги є принциповою через те, що зміна міської смуги веде за собою зміну кількості підприємств, а отже, впливає на загальну характеристику промисловості міста. Якщо вважати, що міська межа за Всесоюзним переписом населення 1926 року зменшилась, то такі підприємства, як паровозоремонтні майстерні, тартак, олійниця і млин, орендовані Ланицьким і Левіним, не повинні рахуватися як міські. Їх виключення суттєво вплине на показники промисловості міста Ізюм (кількість робітників, валова продукція, фінансовий обіг, надходження в бюджет), що не могло не вплинути на міську життєдіяльність. Хоч і в цьому випадку зустрічаються протиріччя. Мова йде про електростанцію паровозоремонтних майстерень, діяльність якої з травня 1927 року після закриття гідроелектростанції була поширена на всю округу, а отже, і на місто Ізюм. Розташовувалась вона на території паровозоремонтних майстерень, тобто на станції Ізюм (Ізюм-Вокзальний), яка була за межами міської смуги. Проте питання роботи станції розглядалися Президією Ізюмської Міськради, перед якою і звітував завідуючий електростанцією та водогоном [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.105-106].

Як бачимо, ситуація складна і неоднозначна. Але якщо схилитися до думки, що після 1926 року міська межа міста Ізюм скоротилась, а станція Ізюм стала окремим населеним пунктом, незважаючи на це, підприємства, які розташовувались на станції Ізюм, продовжували розвиватись, як і в попередні роки, будучи зорієнтованими і тісно пов'язаними з містом.

Розвивалась дрібна та кустарно-ремісничка промисловість, у якій відбулася певна реорганізація. Зокрема в декреті Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) і РНК РСФРР від 7 лютого 1921 року говорилося, що кожний громадянин може вільно займатися кустарним промислом, а також організовувати дрібнопромислове підприємство. Особливу увагу держава приділяла кооперуванню дрібних виробників в артілі. За даними, що подає планова комісія Ізюмського окружного виконавчого комітету на кінець 1925 року, в місті Ізюм діяло 8 артілей, три з яких займалися випічкою хліба, решта – майстерні: кравецька, чоботарська, цирульня, кузня та ін. [21, Ф. Р.-1643. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.13-14]. На цей же період (кінець 1925 року) у місті було 159 кустарів-одинаків, 30 інвалідних та 58 інших підприємств, загалом 247 виробництв. У наступні роки кустарно-ремісничка промисловість продовжувала розвиватись. Це видно з доповіді Кустар-Кредиту на засіданні Президії Міської Ради від 2 червня 1928 року, де вказується число кооперованих-кустарів одинаків – 258 чоловік, артілей – 6 [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.60]. Тобто дрібна і кустарна промисловість продовжували займати провідні позиції серед промисловості міста. Однак ці показники не йшли ні в яке порівняння з дореволюційним періодом. За даними на 1914 рік в місті Ізюм було 1259 ремісників, з яких 623 майстри, 365 робітників і 271 учень. Серед найпоширеніших галузей виробництв були: плотницькі – 98, кузні – 62, малярно-покрівельні – 62, муляро-пічницькі – 56, візників – 52, 37 чоботарень та ін. [12]. Такий спад кустарно-ремісничої системи на початку 1920-х років, як і в інших галузях виробництва, був закономірним наслідком руйнації народного господарства країни, викликаного революцією та громадянською війною.

Досить цікава ситуація склалась у місцевій промисловості. На початку вересня 1925 року ВРНГ, звертаючись до окрвиконкомів, окрмісцпромів і окрмісцгоспів, говорить: «В течение истекшего операционного года местная промышленность Украины параллельно с общим подъемом народного хозяйства обнаружила интенсивное развитие. В связи с этим значение местной промышленности в экономике страны возросло до крупных размеров» [21, Ф. Р.-1643. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.64-66]. Враховуючи таку ситуацію, ВРНГ вимагає від місцевих органів влади надати всіляку підтримку й допомогу місцевій промисловості, сподіваючись, що саме вона забезпечить селян необхідною продукцією і буде середньою ланкою між великою промисловістю і сільським господарством. Складається враження, що ВРНГ навіть не сподівалась на такий успіх місцевої промисловості. Виявляється, її існування відбувалося «всупереч», а не «завдяки», оскільки сама ВРНГ визнає: «При этом должно быть полностью изжито укрепившееся до настоящего времени ненормальное положение, когда вопросам среднего и мелкого производства – орендной, кустарной и частной промышленности – не уделялось почти никакого внимания» [21, Ф. Р.-1643. – Оп.1. – Спр.74. – Арк. 64-66].

Великої промисловості як такої в Ізюмській окрузі не було. Переважна більшість промислових закладів перебувала у віданні місцевого господарства і складалась в основному з млинарських та олійних підприємств, які працювали на місцевій сільськогосподарській сировині. За даними планової комісії Ізюмського окружного виконавчого комітету на 1 січня 1928 року в місті Ізюм (без Ізюма-Вокзального) було 6 підприємств, які належали до відомого відділу місцевого господарства, що становило менше 8% від загальної кількості по окрузі в 1925 – 1926 операційному році (хоча тут і не враховані комунальні підприємства, однак суттєвих змін вони б не внесли). Це млин колишнього власника Венгеровського, млин колишнього власника Пашенко, олійниця, цегельний завод колишнього власника Шадлуна, черепична майстерня та друкарня колишнього власника Фліта. Наприклад, млин колишнього Венгеровського був досить потужним підприємством, на якому працювало 13 робітників, вироблялось 1000 пудів борошна на добу, мав силову обладнання – газогенератор потужністю 75 кінських сил. Цегельний завод колишнього Шадлуна з 44 робітниками мав 2 парових двигуни, потужність яких складала 56 кінських сил. За рік виробляв продукції на 28551 крб. [21, Ф. Р.-1643. – Оп.1. – Спр.132. – Арк. 36-37]. На жаль, на

зазначену дату немає повних даних по згаданих підприємствах Місцгоспу: про їх потужність, чисельність робітників, оборотний фонд, що надало б більш повну картину їхнього розвитку і діяльності взагалі. Відомо лише, що всі вони перебували на господарському розрахунку. Але діяльність підприємств на подібних засадах не завжди була успішною. Це залежало і від умілого керівництва, яке швидко могло б зорієнтуватись в умовах ринкової кон'юктури і певних фінансових впливань у виробництво та ін.

Місцевій промисловості певний час не приділялось належної уваги. Вона розвивалась виключно за рахунок місцевих коштів, яких було недостатньо, що призводило до труднощів у роботі підприємств. Яскравим прикладом такої ситуації можуть слугувати підприємства міста Ізюм. На засіданні Президії Міської Ради, що відбулося 12 травня 1928 року, було заслухано доповідь Ізюмського Місцгоспу про його роботу за перше півріччя поточного року. Виявилось, що міська місцева промисловість знаходиться в тяжкому фінансовому стані. Пояснюється це тим, що з боку керівників Місцгоспу не було достатнього планового керівництва та правильної комерційної діяльності. Шукаючи вихід із ситуації, доводилось приєднувати деякі підприємства до тих, які міцно стояли на ногах. Так до електростанції було приєднано механічну майстерню і млин, водночас скоротивши на них певну кількість робітників [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр. 489. – Арк.60]. Схожа ситуація була й на інших підприємствах міста. 18 серпня 1928 року на засіданні Президії Міськради було заслухано доповідь тов. Тетеріна, завідуючого млинами та олійницями № 1 і № 2 Ізюмського Місцгоспу, про роботу за перше півріччя 1927 – 1928 операційного року. Заслухавши доповідь, Президія Міськради відмітила, що критичне становище, в якому опинились млини й олійниці, виникло внаслідок несерйозного відношення колишніх керівників зазначених підприємств, а також недостатнього керівництва з боку підвідділу місцевої промисловості як з організаційного, так і фінансово – господарського боку, що створило нерентабельність підприємств [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр.489. – Арк. 94]. Подібні висновки було зроблено також по державній друкарні та цегельному заводу міста Ізюм.

Така ситуація в міській промисловості негативно впливала і на життєдіяльність міста, оскільки наповнюваність міського бюджету безпосередньо залежала від діяльності підприємств і тих коштів, які вони відраховували у вигляді податків. Як приклад, можна навести засідання Пленуму Ізюмської Міськради від 30 травня 1927 року, на якому було заслухано доповідь члена міськради тов. Жернового про виконання міського бюджету за першу половину 1926 – 1927 року. З неї дізнаємося, що бюджет виконано на 69,4 % за рахунок промислових податків і місцевих зборів при недовиконанні податків 19,5 % від промисловості. Недовиконання виникло, з одного боку, через малий оборотний капітал, з іншого – слабку комерційну діяльність підприємств [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр.164. – Арк.26].

Отже, левову частку надходжень у бюджет давала саме промисловість, але не завжди в повному об'ємі, що було пов'язано з проблемами її розвитку. Більше того, місцеві органи влади розглядали місцеву промисловість лише як джерело поповнення бюджету, не приділяючи їй належної уваги. Підтвердженням можуть слугувати тези: «Взаимоотношения Местной Промышленности с Бюджетом в период восстановительного процесса и перспективы развития на пятилетие 1926-1927 г. – 1931-1932 г.» (на жаль, ні автор, ні місце і час їх написання чи проголошення не указані). У них, зокрема, зазначається: «На протяжении всего восстановительного процесса, местные исполкомы рассматривали местную промышленность как источник дохода местного бюджета, черпая средства из промышленности на потребительные нужды бюджета, несмотря на изношенность и недостаточность оборотных средств...» [21, Ф. Р.-1296. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.191]. Очевидно, така ситуація з наповненням міського бюджету негативно впливала на розвиток самого міста, а це призводило до обмежень у фінансуванні соціальної, культурної сфер, будівництва, благоустрою міста та ін. На нашу думку, це переконливо доводить пряму залежність міста від промисловості.

Єдиними підприємствами, які повністю виконали поставлені перед ними виробничі плани на 1927 – 1928 операційний рік і навіть збільшили потужності, були електростанція та водогін [21, Ф. Р.-1639. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.105-106]. Підбиваючи підсумки роботи Місцгоспу в цілому за 1927 – 1928 операційний рік, Президія Ізюмської Міськради на засіданні 1 грудня 1928 року

визнає роботу Місцгоспу за даний період незадовільною. Хоч по міській місцевій промисловості констатує: млини № 1 та № 2 і при них олійниці знаходяться на повному ході з оновленим основним капіталом. Тобто в роботі цих підприємств у порівнянні з першим півріччям відбулися кардинальні позитивні зміни: вони почали працювати на повну потужність. Однак млин № 4 та гідростанцію вирішено було повністю ліквідувати (гребля станції була зруйнована весняними водами), оскільки на ремонт потребувалось більше коштів, ніж була сума їх основного капіталу. Щодо інших дрібних підприємств: механічна майстерня, автотранспорт і лазня – то їх було вирішено об'єднати в одне окреме підприємство [21, Ф. Р-1639. – Оп.1. – Спр.489. – Арк.141]. Все ж незважаючи на те, що місцева промисловість Ізюма носила дрібний, кустарно-ремісничий характер, вона відіграла одну з головних ролей – забезпечувала населення роботою, тобто надавала засоби для існування. До того ж більша частина продукції підприємств місцевої промисловості, як і округи в цілому, збувалась в основному через державні організації і кооперацію, йшла на місцевий ринок для потреб населення і в першу чергу селян. Частина ж вивозилася за межі округи і навіть України. Тобто місцева промисловість, хоч і з перемінним успіхом, усе ж виконувала поставлену перед нею задачу: забезпечувала населення необхідними товарами, оскільки була посередником між великою промисловістю і сільським господарством.

Декілька слів необхідно сказати про комунальні підприємства міста: електростанції, водогону, різниці, лазні. На початку 20-х років комунальні підприємства Ізюма, як і решта підприємств міста, перебували в дуже скрутному фінансовому становищі, були напівзруйнованими, деякі взагалі не діяли. За результатами Всесоюзного міського перепису 1923 року, під час якого було проведено й промисловий перепис, у місті Ізюм у 1922 році було 2 комунальних підприємства. Це гідроелектростанція з двигуном потужністю в 250 кінських сил, на якій працювали 21 робітник, та різниця з 2 робітниками. У 1923 році на різниці працював лише один робітник, на гідроелектростанції – 24 робітники [3, с. 554-555]. Такі цифри, дійсно, свідчать про скрутне становище комунальних підприємств.

Для виходу з кризи вживалися різні заходи. Наприклад, різниця, яка знаходилася в селі Піски (передмістя Ізюма), була переведена і об'єднана з міською, за рахунок чого збільшився забій худоби, а отже, зросли і її доходи. Для відновлення і покращення роботи гідроелектростанції і водогону ці підприємства було переведено на господарський розрахунок, про що свідчить витяг з протоколу засідання Президії Ізюмського Окрвиконкому від 15 січня 1925 року, на якому обговорювалось питання про стан комунальних підприємств – електростанції й водогону. Президія Окрвиконкому визнала, що електростанція й водогін за 1923 – 1924 бюджетний рік з переходом їх на госпрозрахунок (з 1-го квітня 1924 року), виправдали витрачені кошти на ремонт греблі гідроелектростанції. Зокрема, електростанція поширила мережу з 14 до 22 км., виробила 94770 квт., що становило 90 % виробленої енергії в 1914 році. Чистий прибуток склав хоча і не значну суму – 784 крб., але це вже був добрий сигнал до стабільності підприємства. Водогін взагалі закінчив 1923 -1924 операційний рік з прибутком у 2456 крб. [21, Ф. Р-1643. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.82].

Загалом на кінець відбудовного періоду, а точніше на 1 жовтня 1925 року в місті Ізюм діяло 4 комунальних підприємства: електростанція потужністю в 150 квт., водогін з довжиною вуличної мережі в 9,6 км., різниця та лазня, яку за одинадцять місяців 1925 року відвідало 8560 осіб [10, с. 8]. Тобто комунальні підприємства поступово починають оживати, розвиватись і приносити прибуток. Подібні темпи росту залишаються і в майбутньому. Особливо це стосується електростанції та водогону, що були стратегічними об'єктами міста, від яких залежала діяльність багатьох інших закладів і підприємств, а це ще раз доводить тезу про залежність міста від стану її промисловості.

Ще одним підтвердженням залежності міста від промисловості можуть бути результати переписів населення 1920 і 1926 років. За даними перепису 1920 року чисельність міста Ізюм складала 14283 мешканці, з яких 6444 склали чоловіки та 7839 жінки [20, с. 1]. Всесоюзний перепис населення 1926 року показав, що населення міста Ізюм становить 9550 осіб, з них 4808 – жінки та 4742 – чоловіки [4, с. 281]. У порівнянні з 1920 роком воно зменшилось на 4733 особи, або на 33 %. Це скорочення відбулося як за рахунок зменшення міської смуги, що підлягала перепису, так і значної частини робітників і службовців підприємств міста, які в результаті кризи

1923 року втратили роботу і залишили місто, шукаючи джерела для існування. Тобто ми бачимо пряму залежність кількості населення міста від стану розвитку промисловості в ньому. Подібні явища не сприяли міському зросту, підкреслюючи його провінційність, незважаючи на те що Ізюм був округовим центром.

Таким чином, роблячи підсумок, можна сказати, що розвиток провінційного міста Ізюм у 1920-ті роки безпосередньо залежав від стану його промисловості. Занепад і стагнація підприємств безпосередньо впливала на економічний, демографічний, а як наслідок, і культурний розвиток міста. Розруха, яку принесли революція і громадянська війна, негативно позначилась на міській промисловості. Значна частина підприємств не діяла, породжуючи безробіття, відтік населення з міста, погіршення демографічної ситуації. Вжиті заходи, як-от: здача підприємств в оренду, реорганізація кустарно-ремісничої промисловості – поступово почали виводити підприємства з кризи, стабілізуючи ситуацію в місті. Почалися відрахування у бюджет, які складали лівову частку міських доходів, і це допомагало вирішенню питань міської життєдіяльності. Можна сказати, що місто Ізюм розвивалось разом зі своєю промисловістю.

Незважаючи на те що промисловість Ізюма в переважній своїй більшості складалась з місцевої промисловості, яка носила дрібний, кустарно-ремісничий характер, вона відігравала одну з головних ролей – забезпечувала населення роботою, тобто надавала засоби для існування. Хоч найбільші підприємства: паровозоремонтні майстерні, електростанція, тартак та ін. – і знаходилися на станції Ізюм, але в економічному відношенні були зорієнтовані саме на місто, вирішуючи його різноманітні проблеми. У першу чергу забезпечення населення робочими місцями (лише в паровозоремонтних майстернях на кінець відбудовного періоду працювало більше двох тисяч робітників), ведення торгових операцій через установи міста, а як наслідок – відрахування в бюджет та ін.

Місто Ізюм було лише невеликою складовою багатогранної системи міського укладу в зазначений період. Незважаючи на переважно сільськогосподарський характер промисловості, вона відігравала першочергове значення в житті провінційного міста, в якого не було значних можливостей для існування в порівнянні з великими промисловими центрами. Подібні характеристики можна зробити й по багатьох інших провінційних містах не лише Лівобережжя, але і всієї України.

Література

1. Административно-территориальное деление Союза ССР и список важнейших населенных пунктов. С хронологическим перечнем постановлений об изменении границ губерний, областей и республик с 1917 до 1929 г. Издание 8-е. – М.: Изд-во НКВД, 1929. – 320 с.
2. Административно-территориальное деление Союза ССР. По данным, полученным на 15 ноября 1930 г. Издание 10-е. – М.: Изд-во НКВД, 1930. – 80 с.
3. Всесоюзная городская перепись 1923 г. Краткая промышленная характеристика городов и поселений городского типа. – Т. 27, вып. 2. – М.: Тип. Лаврова, 1926. – 600 с.
4. Всесоюзный перепис людности 1926 року. Том XII. Українська Соціалістична Радянська Республіка. Правобережжя. Лівобережжя: Відділ І. Національність, рідна мова, вік, письменність. – М.: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – 483 с.
5. Дяченко М. Т. Ізюм: Історико-краєзнавчий нарис. – Х.: Харківське книжкове видавництво, 1963. – 168 с.
6. История городов и сел Украинской ССР. В 26-ти Т. – Харьковская обл. / Ред. кол. Н. А. Сероштан и др. – К., 1976. – 722 с.
7. Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів / Гол. ред. А. І. Епштейн. – Х.: Фоліо, 1994. – 104 с. – (Старовинні міста Харківщини).
8. Історія міст і сіл Української РСР. В 26-ти Т. – Харківська обл. / Ред. кол. М. А. Сіроштан та ін. – К., 1967. – 1002 с.
9. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства 1921 – 1925. – Х.: Книжкове видавництво, 1961. – 208 с.
10. Матеріали до опису округ УСРР. Ізюмська округа. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – VIII, 44 с.

11. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. Ч. III. (Промышленность Украины в период строительства социализма и коммунизма). – К.: Наукова думка, 1966. – 488 с.
12. Обзор Харьковской губернии за 1914 год. – Харьков: Тип. Губернского правления, [Б. г.]. – 38 с. – Ведомость «О числе ремесленников в городах Харьковской губернии».
13. Отчет Харьковского губернского экономического совещания. 1 октября 1921 г. – 1 апреля 1922 г. – Х.: Гос. издат. [Б. г.]. – 410 с.
14. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921 – 1925 гг.). Сб. документов и материалов / Ред. кол. П. П. Бачинский и др. – К.: Политиздат Украины, 1964. – XVI, 593 с.
15. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926 -1932 годы). Сб. документов и материалов / Ред. кол. Д. Ф. Вирный и др. – К.: Политиздат Украины, 1966. – X, 594 с.
16. Развитие народного хозяйства Украинської РСР. 1917 – 1967. – В 2-х Т. – Т. 1. Будівництво і перемога соціалізму (1917 – 1937 рр.). – Ред. кол. Д. Ф. Вірник та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.
17. Слуцький О. Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 209 с.
18. Україна за п'ятдесят років (1917 – 1967). Статистичний довідник. [Ред. кол. М. С. Маркін та ін.]. – К.: Політвидав України, 1967. – 271 с.
19. Фабрики та заводи України. Статистичний довідник. – Х.: Державне видавництво «Господарство України», 1931. – VII, 565 с.
20. Статистика Украины № 16. Серия 1. Демография. Т. 1, вып. 5. Население Харьковской губернии по данным переписи 1920 г. – Х.: Изд-во ЦСУ, 1922. – 31 с.
21. Державний архів Харківської області (ДАХО).

V. M. Zhmaka

Промышленность города Изюм в период новой экономической политики

Автор на основе архивных материалов и научной литературы делает попытку исследовать зависимость города от промышленности в период новой экономической политики. Выясняет, каким образом промышленность могла влиять на городскую жизнь, избрав для исследования провинциальный город того периода – окружной центр Изюм.

Ключевые слова: провинциальный город, промышленность, аренда, кустарь, мелкая промышленность, местная промышленность.

V. M. Zhmaka

Industry of the town of Izyum in the period of the new economic policy

Judging by the materials from archives and scientific literature, the author tries to make a careful study of the dependence of the town upon its industry in the period of the new economic policy. He gets to know how industry could influence the town life, having chosen for studying a provincial town of that period – an Okrug centre of Izyum.

Key words: a provincial town, industry, rent, a handicraftsman, a small-scale industry, local industry.